ŠAKYNOS TARMĖS KIRTIS IR PRIEGAIDĖ[1]

A. JONAITYTĖ

Kirtis

Žodžio kirtis

§ 1. Šakynos tarmės žodžio kirtis daug pastovesnis negu lk., nes dėl visuotinio kirčio atitraukimo dėsnio jis tegali būti arba žodžio pradžioje, arba viduryje. Galūnėje kirtis yra tik tada, kai kirčiuotas galūninis skiemuo turi stumtinę (tvirtapradę) priegaidę, pvz.: vn. naud. *d͡ȓu·tá·m*~driūtám, *kietá·m*~kietám, dg. naud. *daigá·m*~daigám, *galvó·m*~galvóm...

§ 2. Tam tikrais atvejais žodyje yra ne vienas kirtis. Tada vienas kirtis — pirmasis nuo žodžio pradžios — yra stipresnis už kitus, vadinasi, pagrindinis, o kiti — šalutiniai, pvz.: *rū·kštė·ˌlė̄·*~rūgštė·lẽ, *ŝū̃rbė·lˌė̄·*~siurbėlẽ, *ùžpakˌā·lis*~ùžpakalis...

Šakynos tarmėje sutinkamos tos pačios pagrindinio ir šalutinio kirčio rūšys, kokios aprašomos V. Grinaveckio disertacijoje[2], todėl šiame darbe terminai vartojami tokie pat, kaip ir minėtoje disertacijoje.

Pagrindinio kirčio rūšys nieku nesiskiria nuo Grinaveckio aprašytųjų; kiek skirtingesni įvairių šalutinių kirčių atvejai, todėl juos reikia plačiau panagrinėti.

§ 3. Šalutinis senasis galinis kirtis tarmėje sutinkamas šiais atvejais:

1. Kai kirtis atitrauktas iš ilgos galūnės į šaknį (ilgą ar trumpą), pvz.: *drȁbulˌė̄·*~drebulẽ, *kȍ·sulˌī·s*~kosulỹs, *krȁtinˌī·s*~kratinỹs, dg. vard. *lȁšˌāi*~lašaĩ, *vā̃ikˌāi*~vaikaĩ;

2. Dažniausiai dviskiemeniuose žodžiuose, kai kirtis atitrauktas iš trumpos galūnės į trumpą šaknį, pvz.: *làkˌà*~lakà (lentelė bitėms nutūpti prieš landą, t. y. prieš angą, per kurią bitės įlenda į avilį; pati ta anga — landa), *nàgˌà*~nagà (gyvulio kanopa), *ràsˌà*~rasà, dg. gal. *žàlˌès*~žaliàs;

3. Sutrumpėjus mažybinių ir maloninių daiktavardžių ir būdvardžių vienaskaitos šauksmininko galūnėms, kirtis iš antrinės galūnės atitraukiamas

---

[1] „Šakynos tarmės kirtis ir priegaidė" yra rašomo didesnio darbo apie Šakynos tarmę dalis.

[2] Vladas Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, rankraštis, Vilnius, 1956.

į pirmąjį skiemenį, o senojoje vietoje lieka aiškiai girdimas šalutinis senasis galinis kirtis, pvz.: *kȧrv,ȧ·ĩ*~karvaĩte, *mæ̃rgužˌė·l̃*~mergužẽle, *šùnˌė·l̃*~šunẽli, *tètˌi̯·ĩ*~tetỹte „tėtỹte", *vȧiĩkˌùk*~vaikiùk, *sæ̀nùĩ*~senùte.

Tačiau reikia pasakyti, kad tarmės senasis šalutinis galinis kirtis nėra toks stiprus ir dėsningas kaip toliau į pietus esančioje šiaurės vakarų aukštaičių Šiaulių tarmėje arba gretimose žemaičių tarmėse. Šakynos tarmėje, išskyrus minėtuosius sutrumpintus šauksmininkus, jis yra gana silpnas ir fakultatyvinis. Rišlioje kalboje, net tam pačiam žmogui kalbant, vieną kartą jis yra, o kitą tokiu pat atveju — ne. Dažniau pasitaiko ilgoje galūnėje, trumpoje rečiau. Be to, senių kalboje jis iš viso dažniau sutinkamas, nors taip pat tik fakultatyviškai.

§ 4. Daugiaskiemeniai II-osios kirčiuotės žodžiai su pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu pirmame skiemenyje antrame nuo galo skiemenyje tam tikrais atvejais turi šalutinį atitrauktinį kirtį. Jis pasitaiko tarmės II kirčiuotės daugiaskiemeniuose žodžiuose šiais atvejais:

1. Triskiemeniuose žodžiuose, jei paskutinis skiemuo trumpas, o antras nuo galo — ilgas, pvz.: dg. gal. *bàlˌȧ̃ndžus*~balandžiùs, *kàmˌȧ̃ntus*~kamantùs, *sȧ̃ldˌȧ̃ines*~saldainès „saldainius", *vȧ̃ršk̦ˌė·čus*~varškėčiùs...;

2. Daugiau kaip tris skiemenis turintiems žodžiams antrojo nuo galo skiemens ilgumas neturi reikšmės — šalutinį atitrauktinį kirtį turi ir trumpas skiemuo, pvz.: dg. gal. *bàravˌi̯·kus*~baravykùs, *dȧ̃rbinˌi̯ñkus*~darbininkùs, *gvȧizdikˌùkus*~gvaizdikiukùs, *vàkarˌèlus*~vakareliùs.

Toks šalutinis kirtis taip pat girdimas neaiškiai ir ne visada, ypač triskiemeniuose žodžiuose. Jis taip pat fakultatyvinis. Geriau girdimas aiškiau tariant žodį. Daugiaskiemenių žodžių šalutinis atitrauktinis kirtis pasitaiko dažniau.

Šalutinį atitrauktinį kirtį turi dvejopai kirčiuojami II kirčiuotės daugiaskiemeniai žodžiai tame skiemenyje, į kurį gali būti atitraukiamas ir pagrindinis kirtis, pvz.: dg. gal. *agũonas* || *àgˌuȯnas* ~ aguonàs, *avĩetes* || *àvˌiȩtes*~ avietès; vn. įnag. *balãndžu* || *bàlˌȧ̃ndžu*~balandžiù, *sijõ·nu* || *sìjˌȯ·nu*~sijonù... Toks šalutinis kirtis atsirado tada, kai iš priešpaskutinio skiemens pagrindinis atitrauktinis kirtis buvo pradėtas atitraukti dar toliau į žodžio pradžią — į pirmąjį skiemenį.

§ 5. Taigi kilmės atžvilgiu ir senasis šalutinis galinis, ir šalutinis atitrauktinis kirtis yra atsiradę dėl kirčio atitraukimo, tik šalutinis atitrauktinis yra jaunesnis už šalutinį senąjį galinį. Pagrindinis kirtis pirma buvo atitraukiamas tik į priešpaskutinį daugiaskiemenių II kirčiuotės žodžių skiemenį, kaip pvz., ir dabar tebėra gretimoje Šiaulių tarmėje[3], paskui nuo jo imtas atitraukti dar toliau į žodžio pradžią, o toje vietoje liko šalutinis kirtis. Kadangi abu šios rūšies šalutiniai kirčiai tarmėje tik fakultatyviniai ir sutinkami nedėsningai, tai toliau darbe jie visai nebus žymimi.

---

[3] E. Brazaitė, „Šiaulių tarmė", diplominis darbas, rankraštis, 15, 1950. G. Gerullis Litauische Dialektstudien, 22, Leipzig, 1930.

Kirčio nukėlimas

§ 6. Tarmėje yra atvejų, kai šalutinis kirtis sutinkamas ir senąjį pagrindinį kirtį turinčiuose žodžiuose. Dažniausiai toks šalutinis kirtis pasitaiko sudurtiniuose arba išvestiniuose žodžiuose, kurie pagrindinį kirtį turi pirmajame komponente (sudurtiniai) arba šaknyje (išvestiniai).

Šalutinis nukeltinis kirtis tarmėje sutinkamas:

1. Sudurtiniuose skaitvardžiuose: *kæ̃·turezd,ė̃·šim(t)* ~ kẽturiasdešimt, *pẽnkezd,ė̃·šim(t)*~peñkiasdešimt, *šẽ·šezd,ė̃·šim(t)*~šẽšiasdešimt, *septí·nezd,ė̃·šim(t)*~septýniasdešimt, *aštúonezd,ė̃·šim(t)* ~ aštùoniasdešimt, *deví·nezd,ė̃·šim(t)* ~ devýniasdešimt.

2. Sudurtiniuose prieveiksmiuose: *àna·m,æ̃·t*~anąmet, *kìtam,ė̃·t* ~ kìtąmet, *ši·m,æ̃·t* ~ šįmet „šiemet", *ši·n,ã·kî* ~ šįnakt „šiąnakt", *ùšp,ė̃·r̂n(ei)* ~ ùžperniai, *ùžv,ã·kar*~ùžvakar.

3. Sudurtiniuose daiktavardžiuose, išskyrus žodį „*ùšpak,ã·lis*~ùžpakalis", šalutinis nukeltinis kirtis beveik nepasitaiko, pvz.: *pãukštvanagis*~paũkštvanagis, *šùno·bele*~šùnobelė, *sãuzbergžda*~saũsbergžda, *lèdžinga*~lèdžinga, o jeigu ir yra priešpaskutiniame skiemenyje, tai labai silpnas ir sunkiai išgirstamas. Balsiai *a*, *e*, kurie visada, turėdami šalutinį nukeltinį kirtį, yra ilgi, šiuo atveju nepailgėja.

4. Įvardžiuotinių būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių ir dalyvių moteriškosios giminės vienaskaitos naudininke, pvz.: *bá·lt,ã·jei*~báltajai, *raudó·n,ã·jei*~raudónajai, *àn,ã·jei* ~ ãnajai, *sàv,ã·jei* ~ sãvajai, *dvìdešimt,ã·jei* ~ dvìdešimtajai, *vá·lgo·m,ã·jei* ~ válgomajai; *varí·t,ã·jei* ~ varýtajai.

5. Veiksmažodžių formose su būtojo dažninio laiko priesaga *-dav-*, pvz.: *dìrbd,ã·va* ~ dìrbdavo, *dìrbd,ã·vuses* ~ dìrbdavusios; *bẽ·gd,ã·va* ~ bẽgdavo, *bẽ·gd,ã·ves*~bẽgdavęs...

6. Veiksmažodžių su priesagomis *-uoti*, *-auti* ir senuoju pagrindiniu kirčiu šaknyje būtajame kartiniame laike ir iš jo padarytose dalyvių formose, pvz.: *bá·ltuoĩ—bá·lt,ã·va—bá·lt,ã·ves*~báltuoti—báltavo—báltavęs; *gæltó·nuoĩ—gæltó·n,ã·va — gæltó·n,ã·ves*~geltónuoti — geltónavo — geltónavęs; *júoduoĩ...*~júoduoti...; *mė·lí·nuoĩ...*~mėlýnuoti; *vã·karuoĩ*~vãkaruoti; *šú·kauĩ—šú·k,ã·va—šú·k,ã·ves*~šũkauti—šũkavo—šũkavęs; *klí·kauĩ...*~klýkauti...

7. *a-*, *ia*-kamienių daiktavardžių, įvardžiuotinių būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių, dalyvių daugiskaitos naudininke, pvz.: *bró·l,ã·m*~bróliam, *aklíeŝ,ã·m*~aklíesiam „akliesiems", *maníeŝ,ã·m*~maníesiam „maniesiems", *penktíeŝ,ã·m*~penktíesiam „penktiesiems", *bùvusieŝ,ã·m*~bùvusiesiam „buvusiesiems", *neštíeŝ,ã·m*~neštíesiam „neštiesiems", *væžamíeŝ,ã·m*~vežamíesiam „vežamiesiems".

8. a) Trečiosios asmenuotės veiksmažodžių su priešdėliu *par*—(per) ir balsiu *a* šaknyje esamojo ir būtojo kartinio laikų trečiajame asmenyje, iš jo padarytuose daugiskaitos I ir II asmenyse ir dalyviuose, pvz.: *pá·rd,ã·ra—pá·rd,ã·re—pá·rd,ã·ra·s—pá·rd,ã·ranĩ(i)—pá·rd,ã·ro·ms, —a,- pá·rd,ã·res—pá·rd,ã·ruŝ(i)*~párdaro—párdarė—párdaraș—párdaranti—párdaromas, —*a*,—párdaręs—párdariusi; *pá·rkr,ã·pšto·m...—pá·rkr,ã·pštanĩ(i)...pá·rkr,ã·pšcuŝ(i)*~párkrapštom...

pá·rkr|å·to·m... *pá·rkr|å·ta·s*... *pá·rkr|å·to·ma*... *pá·rkr|å·tes* ~ párkratome...; *pá·rm|å·na*... *pá·rm|å·nė·m*... *pá·rm|å·nan͡t*(i)... *pá·rm|å·no·ms*...~pármano...; *pá·rm|å·ta*... *pá·rm|å·tė·t*... *pá·rm|å·to·ms*...~pármato...; *pá·rs|å·ka*... *pá·rs|å·kes*... *næpá·rs|å·ko·ms*...~pársako..., nepársakomas „neperkalbamas"; *pá·rv|å·ra*... *pá·rv|å·res*...~párvaro...

b) Pirmosios asmenuotės veiksmažodžių su priešdėliu *par-* ir balsiu *e* šaknyje ar priesagoje, būtojo kartinio laiko trečiajame asmenyje turinčių galūnę *a* < *ā*, būtojo kartinio laiko trečiajame asmenyje, daugiskaitos pirmajame ir antrajame asmenyse ir iš to laiko padarytuose dalyviuose, pvz.: *pá·rgi·v|æ̌·na*—*pá·rgi·v|æ̌·no·m*... *pá·rgi·v|ė̌·nes*...~párgyveno, párgyvenom... párgyvenęs; *pá·rs|æ̌·na*—... *pá·rs|æ̌·no·t*...—*pá·rs|æ̌·nuš*(i)~párseno...; *pá·rt|æ̌·ka*, *pá·rt|æ̌·ko·m*...—*pá·rt|ė̌·kes*...—párteko..., pártekęs...

9. Sangrąžinių daiktavardžių vienaskaitos vardininke, pvz.: *bjá·uro·jim|å·sis* (*-ies*)~biáurojimasis; *krã·pštim|å·sis* (*-ies*)—krãpštimasis; *mušìm|å·sis* (*-sies*)~ mušìmasis...

§ 7. Tarmės šalutinio nukeltinio kirčio kilmė ne visada vienoda. Vienur jis atsiradęs dėl to, kad antrasis sudurtinio žodžio komponentas išlaiko tam tikrą senojo kirčio dalį (1, 2, 3 ir 8 atvejai), kitur šalutinis nukeltinis kirtis atsirado dėl analogijos pagal tokius žodžius, kurie toje pat vietoje turi pagrindinį kirtį (4, 5, 6, 7 atvejai).

Moteriškos giminės būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių ir kai kurių laikų dalyvių vienaskaitos naudininkas tarmėje turi kirtį galūnėje, pvz.: *baltá·i*~baltái, *aná·i*~anái, *trečė·i*~trečiái, *dirptá·i*~dirbtái. Įvardžiuotinių lyčių kirčiuojamas pirmasis skiemuo, kaip ir lk., bet dėl analogijos pagal neįvardžiuotines lytis jose atsiranda šalutinis kirtis galūnėje. Tą patį galima pasakyti ir apie veiksmažodžių su priesagomis *-uoti*, *-auti* ir būtojo dažninio laiko priesaga *-dav-* šalutinio kirčio atsiradimą. Jis čia atsiradęs pagal tokius veiksmažodžius su tomis pačiomis priesagomis, kurie tose priesagose turi senąjį pagrindinį kirtį, pvz.: *kaŕá·ut͡*—*kaŕã·va*—*kaŕã·ves*~kariáuti, kariãvo, kariãvęs; *šu·búot͡*—*šu·bã·va*—*šu·bã·ves*~siūbúoti, siūbãvo, siūbãvęs; *žal̀úot͡*—*žal̀ã·va*—*žal̀ã·ves*~žaliúoti, žaliãvo, žaliãvęs.

Kaip atsirado sangrąžinių daiktavardžių šalutinis nukeltinis kirtis—sunku ką nors pasakyti.

Kirčio atitraukimas

§ 8. Kirtis iš galūnės į žodžio pradžią atitraukiamas iš senųjų kirčiuotų galūnių, turinčių trumpinę ar tęstinę priegaidę, pvz.: *àviža*~avižà, *dȍ·vana*~ dovanà, *šàka*~šakà, *trõ·ba*~trobà; *gæ̀ra*—gerà...; *dùsuli·s*~dusulỹs, *kì·li·s*~ kylỹs; *ràši·s*~rašỹs, *skáiti·s*~skaitỹs; *nìekur*~niekuĩ.

Dviskiemeniuose žodžiuose kirtis atitraukiamas į pirmą skiemenį, pvz.: *smīltis*~smiltìs, *tȁukai*~taukaĩ; *kàsu*~kasù. Daugiaskiemeniuose žodžiuose į pirmąjį skiemenį kirtis visada atitraukiamas iš ilgos galūnės, pvz.: *dȍ·bilai*~ dobilaĩ, dg. kilm. *àvižu·*~avižũ, *gàbalu·*~gabalũ; būt. kart. l. vn. II asm. *ìšvažavai*~išvažiavaĩ; būs. l. III asm. *sùsivo·lo·s*~susivoliõs.

Iš trumpos galūnės kirtis atitraukiamas į pirmąjį žodžio skiemenį, jei priešpaskutinis skiemuo trumpas, pvz.: dg. gal. *àkmi͡nukus*~akminiukùs, *šùnelus*~šuneliùs, vn. įnag. *kæpure*~kepurè, vn. viet. *kàmine*~kaminė, vn. vard. *nùgara*~nugarà. II kirčiuotės žodžiuose, nors ir rečiau, kirtis kartais atitraukiamas ir į priešpaskutinį skiemenį, pvz.: dg. gal. *akmi͡nùkus*~akminiukùs, *laikro·d͡žùkus*~laikrodžiukùs, *vežìmus*~vežimùs.

Kartais iš trumpo galūninio skiemens atitraukiamas kirtis tik į priešpaskutinį, pvz.: *navìcku*~Navickù (pavardė) vn. įnag., *tarùčus*~Taručiùs (kaimas, dg. gal.), *gapùčus*~Gapučiùs (pavardė, dg. gal.). Reikia pasakyti, kad taip kirčiuojamos pavardės ir vietovardžiai.

Jeigu priešpaskutinis skiemuo ilgas, tai daugiaskiemeniai žodžiai kirčiuojami dvejopai: kirtis iš trumpos galūnės atitraukiamas arba į priešpaskutinį skiemenį, arba į pirmąjį (dabar jau dažniau), pvz.: dg. gal. *agũonas* || *àguonas*~aguonàs, *agũrkus* || *àgurkus*~agurkùs, *balãn͡dž̃us* || *bàlan͡dž̃us*~balandžiùs, *baravĩ·kus* || *bàravi·kus*~baravykùs; *aštũoni* || *àštuoni*~aštuonì.

Naujai į tarmę atėjusiuose žodžiuose kirtis atitraukiamas į tą skiemenį, kuris turi kirtį vienaskaitos galininke, pvz.: *brigàda*~brigadà, vn. gal. *brigàda*~brigãdą; *granàta*~granatà, *panèra*~fanerà, *pigũ·ra*~figūrà, *prizũ·ra*~frizūrà, dg. gal. *kumunìstus*~komunistùs, *spartũolus*~spartuoliùs, *trokto·rìstus*~traktoristùs... Bet pasitaiko, kad ir tokiuose žodžiuose kirtis atitraukiamas į pirmą skiemenį, pvz.: *èlæktra* || *elæktra*~elektrà, *sàlietra* || *salĩetra*~salietrà; dg. gal. *kàlošus* || *kalòšus*~kaliošùs.

Kirtis atitraukiamas ir iš antrinės (kilusios dėl galūnės sutrumpėjimo) galūnės, turinčios tarmėje tęstinę ar trumpinę priegaidę, pvz.: *àdvænc*~adveñtas, *bàravi·ks*~baravỹkas, *drìganc*~drigañtas, *kåltu·ns*~kaltũnas, *låido·ks*~laidõkas, *låukuks*~laukiùkas, *màgnec*~magnètas, vn. šauksm. *våik,ė·l*~vaikẽli. Išimtis daroma tik bendračiai: iš jos antrinės galūnės kirtis niekada neatitraukiamas, pvz.: *apsimèsî*~apsimèsti, *numĩrî*~numiřti, *nusigã·sî*~nusigąsti, *pasilìkî*~pasilìkti, *pasisvẽrî*~pasisveřti, *usidèkî*~užsidėgti. Neatitraukia kirčio dėl to, kad ši galūnė dar visai neseniai tesutrumpinta, kartais vartojama ir pilnoji jos forma su *-i*, todėl kirčio atitraukimas jos dar nespėjo paliesti.

Jeigu, galūnei sutrumpėjus, susidaro mišrusis dvigarsis ar trigarsis, *ã·*, *ẽ·* **visada** išvirsta *á·*, *é·* ir kirtis nebeatitraukiamas, pvz.: *rasá·ls*~rasãlas, *senitá·rs*~senitãras „sanitaras", *taraká·nc*~tarakãnas; *gi·væ·n*~gyvẽna, *ku·ræ·n*~kūrẽna.

Jeigu antrinėj galūnėj susidaro antrinis mišrusis dvigarsis, kurio pirmąjį sandą sudaro balsiai *ì*, *ù*, tas dvigarsis taip pat įgauna stumtinę priegaidę ir kirtis nuo jo nebeatitraukiamas, pvz.: *baltùms*~baltùmas, *ilgùms*~ilgùmas, *karštìms*~karštìmas, *minkštìms*~minkštìmas, *gendvìls*~Gendvìlas „pavardė", *radvìls*~Radvìlas (t. p.), *leistùus*~leistùvas, *palaistùus*~palaistùvas „paleistuvis" ir t. t. Jei dvigarsio nesusidaro, kirtis paprastai atitraukiamas, pvz.: *pàmpiks*~Pampìkas (pavardė), *čùpiks*~čiupìkas, *vìšč͡uks*~viščiùkas, *žìnduks*~žindùkas. Bet kartais ir šiuo atveju kirtis lieka neatitrauktas, pvz.: *mušìks*~mušìkas, *pjo·vìks*~piovìkas.

Jeigu antrinėje galūnėje dvigarsio nesusidaro, *ã·*, *ẽ·* > *á·*, *é·* fakultatyviškai, ir tokie žodžiai kirčiuojami dvejopai, pvz.: *bo·tá·ks* || *bõ·taks*~botãgas; *čæsná·ks* || *čæsnaks*~česnãkas; *nabá·ks* || *nàbaks*~nabãgas; *pi·rá·ks* || *pi·raks*~pyrãgas...

Reikia pasakyti, kad ir šiuo atveju *ã·*, *ẽ·* vis dėlto dažniau virsta *á·*, *é·*, negu kad neišvirsta, ypač *ẽ·*, pvz.: *lankæ·c*~lankẽtas (tokia rogių dalis), *verpæ·c*~verpẽtas ir t. t.

Kirtis neatitraukiamas:

§ 9. 1. Paprastai iš antro ar dar tolimesnio nuo galo skiemens, pvz.: *cibùlis* || *-e*~cibùlis, -ė „svogūnas", *numìrė·lis*~numìrėlis, *pælùde*~pelùdė, *sænã·tve*~senãtvė; *gerẽ·snis*~gerẽsnis; *važ̃ã·va*~važiãvo.

2. Iš ilgų, stumtinę priegaidę turinčių galūnių, pvz.: dg. naud. *do·bilá·m(s)*~dobilám(s), *mažíem*~mažíem; būt. k. l. II asm. *nešé·is*~nešéis, būt. k. l. I asm. *suká·us*~sukáus; prieveiksmiai: makará·i, tabalá·i.

3. Iš antrinių, stumtinę priegaidę turinčių galūnių, pvz.: *akúoc*~akúotas, *kar̃klí·ns*~karklýnas, *pærkú·nc*~perkūnas, *spig̃lúoc*~spigliúotas, *taukúoc*~taukúotas. Dėl *á·*, *é·* < *ã·*, *ẽ·* žr. § 8. Dėl *ì*, *ù* žr. § 8.

4. Sudurtiniuose prieveiksmiuose: *daugmá·ž* || *maždãug*, *gangrẽit*~gangreĩt, *kasmæ̃·t*, *kaskãrt* || *kaskårt*.

5. Sudurtiniuose žodeliuose *nekàs*~nekàs, *niekàs*~niekàs „nieko sau".

Nenormalūs kirčio atitraukimo atvejai

§ 10. Tarmėje yra atvejų, kai kirtis į pirmąjį skiemenį atitraukiamas iš žodžio vidurio. Iš tokių atvejų paminėtini šie:

1. a) Jei priešdėlėtų sangrąžinių veiksmažodžių formose kirčiuojama sangrąžos dalelytė „*si*", tai kirtis nuo jos labai dažnai atitraukiamas į priešdėlį, pvz.: *àpsisuku*~apsìsuku, *ùsimætu*~užsìmetu; *pàsišneki*~pasìšneki, *sùsivelki*~susìvelki; *ápsimæta·s*~apsìmetąs; *àpsiverčeńt*~apsìverčiant.

b) Veiksmažodžių formose su priešdėliais *nebe-*, *tebe-* kirtis taip pat dažnai atitraukiamas į pirmąjį skiemenį, pvz.: *nèbetiḱu*~nebètikiu, *nèbemeti*~nebèmeti, *nèbæare*~nebèarė, *tèbæguli*~tebèguli (vn. II asm.), *tèbekerti*~tebèkerti.

Toks kirčio atitraukimas nesenas, nes tebėra fakultatyviškas. Jis gali būti atsiradęs dėl analogijos pagal tokius veiksmažodžius, kurių būtajame kartiniame laike kirtis iš senosios kirčiuotos galūnės dėsningai atitraukiamas į priešdėlį, pvz.: *àpsivilkau*~apsivilkaũ, *nùsiė·jau*~nusiėjaũ „pavargau beeidamas", *nùsivijau*~nusivijaũ; *àpsisukai*~apsisukaĩ ir t. t. Toks kirčio atitraukimas vėliau galėjo pereiti į esamąjį laiką, pvz.: *àpsisuku*~apsìsuku, *nùsiperki*~nusìperki..., o po to galėjo būti apibendrintas ir visiems priešdėlėtiems sangrąžiniams veiksmažodžiams. Tokiam procesui padėjo ir bendroji tarmės tendencija—visur kirtį nukelti į pirmąjį skiemenį.

Veiksmažodžių formose su *tebe-*, *nebe-* kirtis į pirmąjį priešdėlio skiemenį atitrauktas taip pat dėl analogijos pagal tokius veiksmažodžius, kuriuose kirtis iš galūnės į pirmąjį priešdėlio skiemenį atitraukiamas dėsningai, pvz.: *nèbægal̃u*~nebegaliù, *tèbæmatau*~tebemataũ ir t. t.

c) Analogijos veikimu galima aiškinti ir pusdalyvių bei padalyvių kirčio atitraukimą iš žodžio vidurio į pirmąjį skiemenį, *bètrængdams*~betreñkdamas „bekalbėdamas", *nùveidams*~nueīdamas, *pàligdams*~palikdamas, *ùžduzdams*~uždùsdamas; *àteinant*~ateīnant, *bæbu·nant*~bebūnant, *pàreinant*~pareīnant, *ùžgrụ·nant*~užgriūnant...

2. Pasitaiko, kad kirtis iš žodžio vidurio į pirmąjį skiemenį fakultatyviškai atitraukiamas ir daiktavardžiuose bei būdvardžiuose, pvz.: *gànatve*~genātvė, *girkančei*~Girkañčiai „kaimas", *màkelis*~makēlis, *nàlaime*~neláimė, *pàsaulis* || *pàsaule*~pasáulis, || -ė, *sànatve*~senātvė, *žàgare*~Žagārė „miestelis", vn. šauksm. *jùdo·šau*~judõšiau. Rečiau pasitaiko: *kæpure*~kepùrė, *mĕrgele*~mergēlė, *vī·relis*~vyrēlis. Šitoks kirčio atitraukimas įvykęs dėl latvių kalbos įtakos. Dėl latvių kalbos įtakos kirtis atitraukiamas iš žodžio vidurio bendruose tarmės atstovams ir latviams žodžiuose, kaip pvz.: *kæpure, nælaime, pàsaule, žàgare*~Žagārė... Įvardžiuotinių būdvardžių vienaskaitos vardininkas taip pat kai kada turi kirtį pirmajame skiemenyje, pvz.: *bá·ltasis*~báltasis, *pìrmasis*~pìrmasis ir kt. Stumtinė priegaidė rodytų, kad čia ne kirčio atitraukimas, o skolinta žemaitiška forma. Jei būtų kirtis atitrauktas, priegaidė turėtų būti tęstinė arba vidurinė.

3. Fakultatyviškai kirtis atitraukiamas ir iš ilgų kirčiuotų galūnių, turinčių stumtinę priegaidę, pvz.: dg. naud. *dò·bila·m*~dobilám, *krůopa·m*~Kruopiám „miestelis", *vůika·m*~vaikám; es. l. I asm. *lůikaus*~laikáus, es. l. II asm. *můišais*~maišáis, būt. k. l. I asm. *nèšaus*~nešiáus, būt. k. l. II asm. *rìtais*~ritáis, *sùkais*~sukáis. Apie Kruopius ir Šiupylius (Norvaišių km.) šios rūšies kirčio atitraukimas labai stiprus, vos ne dėsningas. Pavyzdžiui, Norvaišiuose visai sulyginti atskirų kamienų daugiskaitos naudininko ir įnagininko linksniai, kurie šiaip jau skiriasi vienas nuo kito priegaide, pvz.: dg. naud. ir įnag. *gůlvo·m*~galvóm ir galvõm, *šàko·m*~šakóm ir šakõm, *vůrlė·m*~varlēm ir varlēm(s), *pùšim*~pušìm ir pušim̃, *rùdenim*~rudenìm ir rudenim̃. Galima manyti, kad ir šiuo atveju kirtis iš daugiskaitos naudininko formų imtas atitraukti dėl analogijos pagal dg. įnagininko formas, kurios nuo naudininko skiriasi tik priegaide. Vėliau toks netaisyklingas kirčio atitraukimas ima įsigalėti ir kitų kamienų daugiskaitos naudininke, pvz., sakoma ir *gãidža·m*~gaidžiáms (dg. naud.).

Lyginant senosios ir jaunosios kartos atstovų kalbą, atrodo, kad jaunieji netaisyklingai kirtį atitraukia dažniau negu senieji.

Kirčio atitraukimo eiga

§ 11. Kirčio atitraukimas būdingas ne tik šiaurės Lietuvos tarmėms, bet ir visai latvių kalbai. Palyginus matyti, kad latvių ir lietuvių kalbose kirčio atitraukimas vyko kiekvienoj savaip, nepriklausomai viena nuo kitos. Latvių kalboje kirtis iš galūnės į pirmą skiemenį atitraukiamas visada, lietuvių kalboje paprastai kirtis neatitraukiamas iš ilgos stumtinę priegaidę turinčios galūnės (pvz. žr. § 9.). Be to, skirtingos ir atitrauktinio kirčio priegaidės: latvių atitrauktinio kirčio priegaidė ilguose skiemenyse visur yra iš senosios

prieškirtinės akūtinės kilusi laužtinė, lietuvių kalbos tarmių — stumtinė, tęstinė ir vidurinė, pvz.:

bálti̯à~baltà, *bálti̯ũos*~baltõs (Kretinga)
pĩrma~pirmà, *pi̯rmo·s*~pirmõs (Šakyna)
vàga~vagà, *vàgo·s*~vagõs (Šakyna)

Nevienoda tarmės atitrauktinio kirčio priegaidė rodo, kad kirtis ne visur imtas atitraukti vienu metu, t. y. kirčio atitraukimo buvo keli etapai. Pirmiausia kirtis imtas atitraukti iš trumpos kirčiuotos galūnės į prieš esantį ilgą skiemenį, pvz.: *ãusis*~ausìs, *gãlva*~galvà, *šĩrdis*~širdìs; vn. įnag. *gulõ·wu*~gulovù, *kĩr͡vu*~kirvìu, *varškẽ·͡ču*~varškėčiù; dg. gal. *ganĩ·klas*~ganyklàs; dg. vard. *raudõ·ni*~raudonì, *septĩ·ni*~septynì ir t. t.

Ta pati pagrindinio atitrauktinio kirčio priegaidė tokiose pat sąlygose ir dviskiemeniuose ir daugiaskiemeniuose žodžiuose rodo, kad čia kirtis buvo atitrauktas vienu laiku.

Kad tai seniausias kirčio atitraukimo etapas, patvirtina šie faktai:

1. tarmėje šiuo atveju visiškai nebėra jokių šalutinio senojo galinio kirčio pėdsakų;

2. atitrauktinio kirčio įprastinės vidurinės priegaidės (s) virtimas tęstine (~);

3. buvimas tarmių, kurios tik tokį kirčio atitraukimą ir pažįsta (Kražiai, Tytuvėnai, Ariogala, Krakės)[4].

Po šio kirčio atitraukimo etapo sekė kitas. Kirtis pradėtas atitraukti iš trumpų kirčiuotų galūnių į trumpas šaknis ir iš ilgų kirčiuotų galūnių į ilgas ir trumpas šaknis. Daugiaskiemeniuose žodžiuose kirtis tuo metu atitraukiamas visada į pirmąjį skiemenį, pvz.: *bẽrgždė·lė·*~bergždėlẽ „bergždžia", *drõ·bulė·*~drobulẽ; *èži·s*~ežỹs, *gãidi·s*~gaidỹs, *kàtė·*~katẽ, *màma*~mamà, dg. vard. *kàmuolei*~kamuoliaĩ, *nàmai*~namaĩ, *rẽikalai*~reikalaĩ, dg. gal. *šàkeles*~šakelės; būt. k. l. vn. I asm. *ė·͡mau*~ėmiaũ, *ki̯rpau*~kirpaũ; būt. k. l. vn. II asm. *dàrei*~dareĩ.

Tuose daugiaskiemeniuose žodžiuose, kuriuose jau anksčiau kirtis buvo atitrauktas iš trumpos galūnės į priešpaskutinį ilgą skiemenį, dabar jis imamas atitraukti nuo to ilgojo priešpaskutinio skiemens į pirmąjį, priderinant juos prie kitų tos pačios kirčiuotės daugiaskiemenių žodžių. Taip atsirado dvejopas tam tikros daugiaskiemenių žodžių grupės kirčiavimas (žr. § 8.).

Pradėjus taip plačiai kirtį atitraukti į pirmąjį skiemenį, to skiemens kirtis apibendrinamas ir ten, kur jo pagal įprastus kirčio atitraukimo dėsnius neturėtų būti. Toks dėl analogijos atsiradęs kirčio atitraukimas ypač dažnai pasitaiko veiksmažodžiuose (žr. § 10.), bet iš dalies ta tendencija jaučiama ir vardažodžiuose (žr. § 10.). Tai būtų jau lyg ir trečias, pats naujausias kirčio atitraukimo etapas, tebevykstąs tarmėje ir dabar dėl analogijos ir, iš dalies, dėl latvių kalbos įtakos.

---

[4] A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai. — „Archivum Philologicum", 4, 32, Kaunas, 1933.

Reikia dar pažymėti, kad patys tarmės atstovai kirčio atitraukimo iš trumpos galūnės į ilgą skiemenį nelaiko kirčio atitraukimu, t. y. jo nebejaučia ir, norėdami kalbėti literatūrine kalba, t. y. atstatyti atitrauktą kirtį, sako, pvz.: *do·bilaĩ*, *pelaĩ*, *nešiaũ*, *vedeĩ*, bet: *ganỹkla*, *mokỹkla*, *maĩšu*, *pĩrštus*, *vaĩkus*, *aštuõni* ir t. t.

Kirčio atitraukimo priežastys

§ 12. Apie kirčio atitraukimo kilmę yra įvairių nuomonių. Vieni teigia, kad kirtis atitrauktas dėl svetimų kalbų — latvių arba kuršių — įtakos[5], kiti aiškina, kad kirtis pradėtas atitraukti be jokių svetimų įtakų[6], treti tą klausimą laiko beveik neišsprendžiamu, bet kaip su priimtina hipoteze sutinka su Jauniaus teorija, papildydami ją svetimos kalbos įtakos veikimu[7], ketvirti stengiasi išplėsti Jauniaus-Endzelyno teoriją, dar ją papildydami kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų akūtinių trumpinimo lemiamu vaidmeniu kirčio atitraukimo atsiradimui[8].

Teorija, kad kirtis imtas atitraukti dėl latvių kalbos įtakos, atkrinta savaime: ne visos su latviais susisiekiančios lietuvių kalbos tarmės kirtį atitraukia. Kuršių-žiemgalių įtakos naudai yra vienas gana svarus argumentas: kirtį atitraukiančių tarmių plotas ir kuršių-žiemgalių gyventas plotas beveik sutampa. Bet, Endzelyno teigimu, kuršiai turėję laisvą kirtį. Tiesa, jis nurodo, kad kuršių kirčiui, o per juos, suprantama, ir lietuvių kalbos tarmių kirčiui, vėliau galėjusi turėti įtakos ugro-finų gentis — lybiai. Bet čia pat pažymi, kad dar prieš lybius kuršių kirtis jau buvo daugiau ar mažiau atitraukiamas spontaniškai, lybiai tą atitraukimą padėję apibendrinti.

Gal įtikinamiausiai kirčio atitraukimo kilmė aiškinama filolog. m. k. Grinaveckio disertacijoje, kur jis, išeidamas iš Jauniaus ir Endzelyno teiginių, kirčio atitraukimą sieja su galūnių, ypač kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų akūtinių galūnių, trumpinimu kaip pagalbinį, palankų trumpinimui, faktorių priimdamas ir svetimos kalbos įtaką.

Žinoma, be šių bendrųjų pradinių priežasčių atskirose tarmėse yra dar ir kitokių. Taip, kalbant konkrečiai apie Šakynos tarmės kirtį, reikia pripažinti ir latvių kalbos įtaką kai kuriems nenormaliems kirčio atitraukimo atvejams (kirčio atitraukimas iš žodžio vidurio, iš dalies iš stumtinės galūnės), o taip pat ir analogijos poveikį (priešdėlėtų sangrąžinių veiksmažodžių formų kirčiavimas, iš dalies ir kirčio atitraukimas iš stumtinių galūnių).

---

[5] Žr. Archivum Philologicum, 4, Kaunas, 1933.

[6] К. Явнис, Поневежские говоры литовского языка.—Памятная книжка ковенской губернии на 1898-1899 г.

J. Plakis, Daži attistības posmi latviešu un leišu akcenta vēsturē, Rīgā, 1923.

[7] J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 32, Rīgā, 1951.

[8] Vl. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, rankraštis, 91-105, Vilnius, 1956.

Tarmės kirčio atitraukimo senumas

§ 13. Senosios nekirčiuotos galūnės *-ā, -ās* žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse yra sutrumpėjusios į *-ă, -ăs*, pvz.: **šārkās, *vilkā > šá·rkăs, vīlkă*. Taigi jos turėjo būti sutrumpėjusios prieš ilgojo *ā* išvirtimą į dabartinį *o*, todėl ir nebegalėjo išvirsti į *-o, -os*. Kirčiuotos senosios galūnės *-ā̃, -ā̃s* tarmėje išvirto į *-õ, -õs*, pvz.: *nàmo·*~namõ (priev.), *trȯ́·bo·s*~trobõs (vn. kilm.). Vadinasi, kirčio atitraukimas iš tokių galūnių turėjo prasidėti nedaug anksčiau, negu senasis *ā* ėmė virsti šiandieniniu *o*. Jeigu kirtis iš galūnės būtų atitrauktas daug anksčiau, tai tos nebekirčiuojamos galūnės būtų sutrumpėjusios taip pat kaip ir iš seno nekirčiuotos *-ā, -ās* ir nebebūtų galėjusios virsti į *-o, -os*. Tačiau kuriuo metu tarmėje senasis *ā* ėmė virsti *o*, pasakyti negalima, nes lietuvių kalbos tarmėse senasis *ā* į *o* virto ne vienu laiku.

Jeigu II-asis kirčio atitraukimo etapas, kai kirtis imtas atitraukti iš senųjų ilgųjų cirkumfleksinių galūnių, vyko maždaug tuo pat metu, kai *ā* virto į *o*, tai pirmasis etapas turėjo prasidėti gerokai anksčiau.

Kirčio stiprumas

§ 14. Tarmės kirtis yra stiprus ir labai gerai girdimas. Lyginant su kapsų ir zanavykų kirčiu, tarmės kirtis yra gerokai stipresnis. Savo stiprumu jis artimesnis žemaičių kirčiui, bet už jį šiek tiek silpnesnis. Gretimose žemaičių tarmėse ilgas skiemuo dažnai įgauna savo kirtį, o aprašomojoje tarmėje to nepasitaiko. Be to, Šakynos tarmėje net žodžiuose su pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu labai dažnai nėra šalutinių kirčių, tuo tarpu kai žemaičių tarmėse, išskyrus tik patį Latvijos pasienį, tokie šalutiniai kirčiai yra dėsningi.

Tarmėje net tais atvejais, kai žodyje tėra vienas kirtis, jis ne visur vienodo stiprumo. Ilgo skiemens kirtis stipresnis už trumpo skiemens kirtį, pvz.: *kàs* ir *ká·s*~kąs (būs. l. III asm.), *màna*~màno ir *išmā·na*~išmãno.

Nevienodo stiprumo ir ilgųjų skiemenų kirčiai: senasis pagrindinis ilgojo skiemens kirtis stipresnis už pagrindinį atitrauktinį ilgojo skiemens kirtį, išskyrus tą atvejį, kai pagrindinis atitrauktinis kirtis turi tęstinę priegaidę, pvz.: dg. vard. *ãusis*~aũsys: dg. įnag. *ȧ̃usim*~ausim̃; dg. gal. *súolus*~súolus: dg. vard. *sȗolai*~suolaĩ; *žíedus*~žíedus: dg. vard. *žie̯dai*~žiedaĩ.

Pagrindinis atitrauktinis kirtis su tęstine priegaide yra tokio pat stiprumo, kaip ir senasis pagrindinis ilgojo skiemens kirtis, pvz.: vn. kilm. *dãrža*~daržo — dg. gal. *dãržus*~daržùs; vn. gal. *rãnka*~rañką — dg. gal. *rãnkas*~rankàs; vn. kilm. *vīlka*~vĩlko — dg. gal. *vīlkus*~vilkùs; *žõ·dže*~žõdžio — *žõ·d͡žus*~žodžiùs.

Be to, ir senasis pagrindinis ilgųjų skiemenų kirtis ne visada vienodo stiprumo: pirmojo skiemens kirtis stipresnis už tokio pat skiemens kirtį, esantį daugiaskiemenio žodžio galūnėje, pvz.: vn. įnag. *sá·mc͡u*~sámčiu: dg. naud. *vabuolá·m(s)*~vabuoláms.

Jei žodis turi ne vieną kirtį, tai tokio žodžio kirčiai nėra vienodo stiprumo. Stipriausias yra pirmas nuo žodžio pradžios — pagrindinis kirtis. Pagrindinio ir šalutinio kirčio stiprumo santykis nėra visada vienodas. Pagrindinis kirtis stipresnis tada, kai abiejų kirčių — pagrindinio ir šalutinio — skiemenys vienodo ilgumo: arba abu ilgi, arba trumpi, pvz.: *bàl|à*~balà, *pàvaž|à*~pavažà, *tȧ̃uk|ȧ̃i*~taukaĩ, *vė̃·gė·l|ė̃·*~vėgėlẽ.

Šiek tiek silpnesnis pagrindinis atitrauktinis kirtis tada, kai pagrindinio atitrauktinio kirčio skiemuo trumpas, o šalutinio kirčio — ilgas, pvz.: *àg|ȗona*~aguonà, *èket|ì·s*~eketỹs, *kàt|ė̃·*~*katẽ*, *sèpti·n|ȗ·*~septyniū̃.

Dar silpnesnis pagrindinis atitrauktinis kirtis sutrumpėjusiuose mažybinių ir maloninių žodžių vienaskaitos šauksmininkuose, pvz.: *mȯ̃·tin|ȧ̃·ĩ*~motinaĩte, *sèsær|ȧ̃·ĩ*~seseraĩte, *šùn|ė̃·l̂*~šunẽli, *vȧ̃ik|ė̃·l̂*~vaikẽli. Be to, tokio pat stiprumo yra dar žodžių su šalutiniu nukeltiniu kirčiu pagrindinis kirtis, pvz.: *bá·lt|ȧ̃·va*~báltavo, *bú·d|ȧ̃·va*~bū̃davo, *pá·rs|ė̃·nes*~pársenęs, *pẽnkezd|ė̃·šimt*~peñkiasdešimt, *ùžv|ȧ̃·kar*~ùžvakar.

Sakinio kirtis

§ 15. Rišlioje kalboje ne kiekvienas žodis išlaiko savo kirtį. Labai dažnai du arba daugiau žodžių susijungia į vieną tarimo vienetą ir beturi vieną kirtį viename kuriame iš tą vienetą sudarančių žodžių. Taip sakinyje atsiranda nekirčiuotų proklitinių ir enklitinių žodelių. Savo kirčio sakinyje paprastai netenka įvairūs vienskiemeniai žodeliai: prielinksniai, jungtukai, įvairios dalelytės, bet kartais ir įvardžiai, prieveiksmiai ir net veiksmažodžiai.

§ 16. ***Proklizė*** a) Jungtukai, pvz.: *ka‿i‿kàs bū̃·t | bú·ŝu næsuprãnta·s*~kàd iř kàs būtų — būsiu nesuprañtąs, t. y. apsimetu nesuprantąs; *o‿bró·lis kã·rė· žùva*~õ brólis kãrėje žùvo.

b) Prielinksniai ir jungtukai, pvz.: *bìje | ka‿næpalìktu bàgo·tesni už‿làtvus* „bijo, kad nepasidarytų turtingesni už latvius".

c) Prielinksniai ir įvardžiai, pvz.: *tū·ra aš‿už‿rìki gá·unu* „bokštą aš už rikį gaunu".

d) Dalelytės, pvz.: *žū·ŕu | gi‿tekìnis sulú·žes* „žiūriu — gi tekinis (ratas) sulūžęs"; *ùgnis næ‿ùgnis | vȧ̃nduo næ‿vȧ̃nduo | ẽisme kèlu* „ugnis ne ugnis, vanduo ne vanduo — eisime keliu".

e) Dalelytės ir veiksmažodžiai, pvz.: *a‿táu buz‿gèŕau* „ar tau bus geriau?"

f) Veiksmažodžiai, pvz.: *duok‿šæ̃· má·n júodus* „duok šen man juodus"; *ká·lvis i‿nùtarc gra·ží·t* „kalvis nutartas grąžinti".

g) Įvardžiai, pvz.: *pìningai tie‿pã·tis bùs* „pinigai bus tie patys"; *a‿šẽnd bùvau žadė·jus važúot* „aš šiandien žadėjau važiuoti".

§ 17. ***Enklizė.*** a) Dalelytės, pvz.: *àna bìje‿jau* „anà, t. y. ji, jau bijo"; *vìsi lã·tvei kerė·j‿agi* „visi latviai kerėja gi".

b) Prieveiksmis, pvz.: *kã·‿če tie‿jú·su šùnis ló·j* „ką čia tie jūsų šunys loja?".

Šakynos ir gretimose žemaičių dūnininkų (Kuršėnų) ir dounininkų (Kruopių) tarmėse, gal būt, dėl kirčio atitraukimo ypatingumų yra savotiška enklizė: čia kirtis nuo linksniuojamojo žodžio galūnės atitraukiamas į prielinksnį, ir tas linksniuojamasis žodis patenka į enklizę, pvz.: *nèli·sk prė‿manė·s* „nelįsk prie manęs“; *aĩ‿ẽisi sù‿manim* „ar eisi su manim?“; *nõ·‿savė·s nutrá·ukes | tà·u dã·ve* „nuo savęs nutraukęs, tau davė“; *sù‿liežùvu tu‿vìska· padìrbi* „su liežuviu tu viską padirbi, t. y. tik kalbi, bet nedirbi“; *lìš‿ano· nė‿ã·kmina gá·lvai prasimùšt nægá·usi* „iš jo nė akmino (akmens) galvai prasimušt negausi, t. y. jis labai šykštus“; *nègærai bæ̀‿namu·* „negerai be namų“; *kàtra· rí·ta põ‿dvi làpes* „kiekvieną rytą po dvi lapes (ateidavo)“. Į tokią enklizę dažniausiai patenka dviskiemeniai įvardžiai, bet neretai ir kiti linksniuojamieji žodžiai: daiktavardžiai, būdvardžiai ir skaitvardžiai. Gretimose latvių kalbos tarmėse tokios enklizės nepasitaiko.

Loginis kirtis

§ 18. Kalbėdami visada vieną kurį nors sakinio žodį ištariame stipresniu balsu, labiau pabrėžiame. Toks žodis turi sakinio loginį kirtį, nurodantį, kas sakinyje norima ypač pabrėžti, pvz.: ***kãip*** *sužinó·ĩ | kàtra ta‿tikró·ji dùktė·* „*kaip* sužinoti, katra tikroji duktė?“; *to·* ***klæbõ·na*** *gàn̂au bãnda* „ganiau to *klebono* bandą“; ***dá·*** *lìepe atvažúoĩ næužìlgu* „*dar* liepė atvažiuoti netrukus“; *dàba rẽikt ka‿**užlī·tu*** „dabar reikėtų, kad *užlytų*“; *dó·relis **vìska·** i‿nupīrkęs* „doleris *viską* yra nupirkęs“; ***sẽ·na·ms*** *žadė·je dúoti kilbasus* „*seniams* žadėjo duoti kilbasus (dešras), t. y. maitinti dešromis“; *tàm̂(e) valgī·klo· aš‿**ãr** æsu bùves* „toje valgykloje ir *aš* esu buvęs“.

§ 19. Jeigu kuris nors sakinio žodis gauna stipriai pabrėžiamą loginį kirtį ir yra dar tariamas su tam tikra intonacija, jame atsiranda dar antras kirtis, pvz.: *a‿tá·u gærai sė·dė·ĩ* | ***gùr,ãi*** „Ar tau gera sėdėti? — Gèraĩ!“; *kad‿i‿jũokes | kad‿i‿čĩ·dijes | ka‿ti‿kõ·ks vãikis ãrti·* | ***gùr,ai*** *i‿tiék* „Kad ir juokiasi, kad ir tyčiojasi, jei tik koks vaikis (bernas) šalia — gèraĩ ir tiek“; *nædúosu tá·u nīeka | i‿kã· tu‿má· padarí·si* | ***nùed,úok*** | ***nèbij,ãu*** „Neduosiu tau nieko, ir ką tu man padarysi! — Nèdúok! Nèbijaũ!“; *a‿næpragė·rei tik‿algẽ·les* | ***pràg,ė·ĩau*** | *òt* „Ar nepragėrei tik algelės? — Pràgėriau, ot!“; *a‿gi·valei šẽrti a‿nešẽrti* | ***nùesv,ãrbu*** *tá·u* „Ar gyvuliai šerti, ar nešerti — nèsvaĩbu tau“.

Šitokios rūšies dvikirčiuose žodžiuose abiejų kirčių stiprumas beveik vienodas.

Kirčio nukėlimas iš įprastos vietos

§ 20. Iš įprastos vietos kirtis nukeliamas dėl sakinio ritmo patarlėse, dainose, eiliuotuose posakiuose, pvz.: *no·‿varškẽ·s dãntis barškẽ·s | no·‿mė·sõ·s lú·pas vė·psõ·s* „nuo varškės dantys barškės, nuo mėsos lūpos vėpsos“; *tą·k upẽ·lis vinguodàmas | ná·š vainìka linguodàmas* „teka upelis vingiuodamas, neša vainiką linguodamas“; *negimdí·c næ‿vãiks | nælaiží·c ne‿vẽršis* „negimdytas ne vaikas, nelaižytas ne veršis“.

Gana dažnai kirtis nukeliamas iš įprastos vietos, jei sakinyje pasikartoja tas pats žodis, pvz.: *dá· žìnes nĕr* | *a‿**primès*** | *a‿nèprimes* „dar nežinia, ar primes, ar neprimes"; sāka | ***pripràs‿**ga·l̂* | *kŭr‿ana tá·u prìpras* „sako, gal pripras, kur ji tau pripras".

Šiuose sakiniuose pasikartojantis žodis pirmą kartą pasakomas su nukeltu kirčiu, antrą — jau su normaliu pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu.

Kirtis ir žodžio reikšmė

§ 21. Kaip ir literatūrinėje kalboje, taip ir tarmėje vienas žodis nuo kito arba viena to paties žodžio forma nuo kitos skiriasi kartais tik kirčio vieta.

a) Žodžio formos, pvz.:

galvùm (dg. naud.): *gálvum* (dg. įnag.).
žo·lùm (dg. naud.): *žó·lum* („ „).

b) Žodžių reikšmės, pvz.:

á·ntiena (būdv.): *antíena* (daiktv.).
bríediena („): *briedíena* („).
mĕ·nesiena („): *mė·nesíena* („).
klo·jìms (konkr. daiktv.): *klŏ·jims* (abstr. daiktv.).
plė·šìms („ „): *plĕ·šims* („ „).
baltùms (ypatybės vard.): *bá·ltums* (balta dėmė, kas nors balta).
juodùms („ „): *júodums* (juoda dėmė, kažkas juoda).

vn. kilm. *k̂aulinīnka* „kiaulidės": *k̂ãulininka* (veikėjo pavadin.).
„ „ *vištinīnka* „vištidės": *vìštininka* (veikėjo pavadin.).
dùndė·t̂ „trūnyti, dilti, irti": *dundė·t̂* „bildėti, trinksėti".
kīrmi·t̂ „miegoti, gulėti": *kirmí·t̂* „pūti, kirminų atsirasti.

Priegaidė

§ 22. Tarmėje yra šios priegaidės: stumtinė, tęstinė, vidurinė, trumpinė. Vietoj tarmės stumtinės priegaidės labai dažnai pasitaiko laužtinė. Stumtine ir tęstine vietoj priimtųjų tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės vadinamos todėl, kad jos viena nuo kitos skiriasi ne balso spūdžio arba didžiausio stiprumo vieta, o tik nevienodu balso stiprumo silpnėjimu, nevienodu ilgumu. Dėl to tarmės priegaidės artimesnės žemaičių, o ne pietų vakarų aukštaičių priegaidėms.

Stumtinė priegaidė

§ 23. Tariant garsą, turintį stumtinę priegaidę, balsas iš pradžių staigiai stiprėja ir, pasiekęs didžiausio stiprumo, palaipsniškai nuleidžiamas. Stiprėjančioji dalis yra žymiai trumpesnė už silpstančiąją. Tokiu būdu stipriausias stumtinės priegaidės balso spūdis vienabalsiams ir dvigarsiams *ie*, *uo*, kurių atskirų sandų nesigirdi, yra garso pradžioje, kitiems dvigarsiams — pirmojo sando pradžioje[9].

[9] Grafinį tarmės stumtinės priegaidės vaizdą žr. A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, 40 ir 41 pav. — „Kalbotyra", 1, 94-95, Vilnius, 1958.

Kirčiuoti stumtinės priegaidės balsiai yra ilgi. Kirčiuotų stumtinės priegaidės dvigarsių ilgas pirmasis sandas (išskyrus *ie*, *uo*, kurių atskirų sandų negirdėti). Bet dvigarsių *ui* ir *i*, *u*+*l*, *m*, *n*, *r* pirmieji sandai trumpi. Jie truputėlį ilgėlesni už atitinkamų zanavykų tarmės dvigarsių pirmuosius sandus, bet nepalyginti trumpesni už tikruosius rytų aukštaičių pusilgius *i*, *u* tuose pačiuose dvigarsiuose.

Tarmės stumtinė priegaidė atitinka lk. tvirtapradę ir sutinkama tais pačiais atvejais kaip lk. tvirtapradė, t. y. ant ilgųjų balsių ir dvigarsių, pvz.: *á·žuols*~ąžuolas, *apúoks*~apúokas, *gē·da*~gėda, *í·la*~ýla, *ká·ilis*~káilis, *ká·ušas*~káušas, *ké·rpe*~kérpė, *mušė·ika*~mušėika, *sá·mtis*~sámtis, *síeksnis*~síeksnis, *sú·ris*~sūris, *šá·rms*~šármas, *ẑó·ks*~žiógas; *dìrse*~dìrsė, *dùrtuu̯s*~dùrtuvas, *gùnklas*~gùnklas „garankštis, guzulas", *smùika*~smùika, *smìlga*~smìlga, *vìngis*~vìngis...

Tarmėje stumtinė priegaidė dar yra šiais atvejais:

1. Antrinėse galūnėse

a) kai jose susidaro antrinis dvigarsis, pvz.: *blí·ns*~blỹnas, *já·u̯s*~jãvas, *ká·rs*~kãras, *klǽ·u̯s*~klẽvas, *ná·rs*~nãras, *gǽ·rs*~gẽras, *sǽ·ns*~sẽnas, *žá·ls*~žãlias, *žìls*~žìlas, *piktùms*~piktùmas, *su·rìms*~sūrìmas;

b) jei šaknyje yra ilgas kirčiuotas tęstinės priegaidės balsis *õ·*, *ũ·*, *ĩ·*, *ẽ·* arba *ã·*, *ẽ·*, tai, galūnei sutrumpėjus, ir be dvigarsio tęstinė priegaidė labai dažnai (beveik visada) pasikeičia stumtine, pvz.: *bo·tá·ks*~botãgas, *b͡lú·c*~bliũdas, *grí·ps*~grỹbas, *lǽ·c*~lẽdas, *ló·ps*~lõpas, *mǽ·c*~mẽtas „metai", *pló·c*~plõtas, *šẽ·ps*~šẽpas „spinta".

2. Moteriškos giminės būdvardžių, įvardžių, kelintinių skaitvardžių ir neveikiamosios rūšies dalyvių vienaskaitos naudininke, pvz.: *baltá·i*~baltái, *gærá·i*~gerái, *kitá·i*~kitái, *pænktá·i*~penktái, *dirbamá·i*~dirbamái, *næštá·i*~neštái.

Laužtinė priegaidė

§ 24. Tarmės stumtinė priegaidė gana dažnai fakultatyviškai pereina į laužtinę. Laužtinės priegaidės balso spūdis panašus į stumtinės, tik dar šiek tiek stipresnis. Po staigios ir stiprios pirmosios dalies balsas staiga susilpnėja vieną akimirką, bet visai nenutrūksta, o toliau nuleidžiamas taip pat, kaip ir tariant stumtinę priegaidę. Balsiuose balsas įlinksta maždaug balsio viduryje, pvz.: *mæ̂æc*~mẽtas, dvigarsiuose balsas susilpnėja pirmajame sande, o antrasis sandas nepasikeičia, pvz.: *ka̯a̯uls*~káulas[10].

Lyginant tarmės laužtinę priegaidę su žemaičių tarmių laužtine, pirmoji nuo pastarosios skiriasi tuo, kad, ją tariant, balsas ne visai nutrūksta, o tik susilpnėja. Be to, atrodo, kad ir tarmės laužtinė priegaidė atsiradusi dėl žemaičių tarmių įtakos, nes tarmėje ji be jokių dėsningumų fakultatyviškai pakeičia paprastą stumtinę. Dėl to, kad tarmėje ji nedėsninga, toliau tekste ir nežymima.

---

[10] Grafinį tarmės laužtinės priegaidės vaizdą žr. A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, 39 pav. — „Kalbotyra", 1, 94, Vilnius, 1958.

Tęstinė priegaidė

§ 25. Tarmės tęstinę priegaidę galima suskirstyti į dvi rūšis: pirminę, atliepiančią lk. tvirtagalę, ir antrinę, atsiradusią atitraukus kirtį iš trumpo skiemens į ilgą. Tarimo atžvilgiu šios priegaidės rūšys viena nuo kitos visai nesiskiria.

Tariant kirčiuotą tęstinės priegaidės balsį, balsas iš pradžių staigiai stiprėja, pasiekia pirmoje balsio dalyje didžiausią stiprumą ir toliau lėtai, pamažėle silpnėja. Nuo tokio pat kirčiuoto balsio stumtinės priegaidės tęstinė skiriasi tik ilgesniu ir lėtesniu balso silpnėjimu. Dvigarsiuose balso spūdis yra ant pirmojo sando, kaip ir žemaičių tarmėse, bet, lyginant su žemaičių tęstine, tarmės tęstinės priegaidės spūdis yra silpnesnis[11].

Kirčiuoti tęstinės priegaidės balsiai tariami ilgai, ilgiau, negu stumtinės. Tęstinės priegaidės dvigarsių abu sandai vienodo ilgumo, šiek tiek ilgesni už atitinkamų nekirčiuotų dvigarsių sandus, beveik pusilgiai.

Kaip jau minėta, su tęstine priegaide balsiai ir dvigarsiai ilgesni negu su stumtine. Bet ir tęstinės priegaidės garsai ne visada vienodo ilgumo. Uždaro skiemens tęstinės priegaidės balsis šiek tiek trumpesnis už atdaro, pvz.: *lū·ks* : *lū·ka*~lūko „aukštinis". Pirmojo žodžio *ū* yra trumpesnis negu antrojo.

Sutrumpėjusi tęstinė priegaidė darosi dar panašesnė į stumtinę, nes, kaip jau minėta, jos skiriasi tik nevienodu tęsimu. Dėl to panašumo ir dėl analogijos pagal tokius atvejus, kur naujai atsiradęs uždaras skiemuo turi antrinį dvigarsį ir stumtinę priegaidę (žr. § 23), sutrumpėjusi tęstinė priegaidė naujai atsiradusiame uždarame skiemenyje dažnai išvirsta stumtine (žr. § 23). Jei tęstinę priegaidę turi senas dvigarsis, tai naujai susidariusiame uždarame skiemenyje ji tiek sutrumpėja, kad virsta vidurine (žr. § 26).

Su pagrindiniu senuoju kirčiu tarmės tęstinė priegaidė atliepia lk. tvirtagalę. Tai vadinamoji pirminė tęstinė. Pirminę tęstinę priegaidę taip pat dažniausiai gauna naujai į tarmę iš lk. ar kitų tarmių atėję žodžiai, pvz.: *ãnglai*~añglai, *didvī·ris*~didvỹris, *pā́rma*~feŕma, *pīlma*~fiĩlma „filmas", *vãistai*~vaĩstai, *vãldininks*~vaĩdininkas, *vẽidro·dis*~veĩdrodis.

Aukštesniojo laipsnio būdvardžiai, kaip ir žemaičių tarmėse, tarmėje taip pat turi pirminę tęstinę priegaidę vietoj lk. trumpinės, pvz.: *aukštẽ·snis*~aukštẽsnis, *gerẽ·snis*~gerẽsnis.

Antrinė tęstinė priegaidė, be jau nurodyto atvejo, tarmėje gana dažnai fakultatyviškai (ypač dviskiemeniuose žodžiuose) pasitaiko ir tada, kai kirtis atitrauktas iš ilgos galūnės į ilgą šaknį, pvz.: *skãusmai*~skausmaĩ, *vãikai*~vaikaĩ, *žmõ·gaus*~žmogaũs, *žõ·lė·*~žolẽ, *vẽ·lai*~vėlaĩ. Reikia pažymėti, kad tokiu atveju žodis niekada neturi šalutinio kirčio.

---

[11] Grafinį tarmės tęstinės priegaidės vaizdą žr. A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, 34, 35 ir 36 pav. — „Kalbotyra", 1, 92, Vilnius, 1958. 35 pavyzdyje duota pirminė, 34 — antrinė tarmės tęstinė priegaidė. 36 pav. priegaidę reikėtų dar kartą patikrinti, nes ausiai vienbalsių ir dvigarsių pirminė tęstinė priegaidė sukelia vienodą įspūdį.

Iš to, kad naujesniojo atitrauktinio kirčio priegaidė gana dažnai iš vidurinės pereina į tęstinę, galima spręsti, kad panašiai yra atsiradusi ir dabartinė senesniojo atitrauktinio pagrindinio kirčio tęstinė priegaidė, t. y. kad ir to atitrauktinio kirčio priegaidė iš pradžių buvusi vidurinė, o paskui virtusi tęstine. Virtimui galėjo turėti nemaža įtakos ir analogija pagal tos pačios paradigmos žodžio formas, kurios tame pačiame skiemenyje turėjo senąjį pagrindinį kirtį ir tęstinę priegaidę, pvz.: vn. kilm. *pīršta*~piĩršto, vn. naud. *pīrštui*~piĩštui, vn. gal. *pīršta*~piĩštą... dg. vard. *piĩštai*~pīrštai, dg. kilm. *pīrštu·*~piĩštų, dg. naud. *pīršta·m*~piĩštams, dg. įnag. *pīrštais*~piĩštais ir vn. įnag. *pīrštu*~pirštù, dg. gal. *pīrštus*~pirštùs (su atitrauktiniu kirčiu).

Vidurinė priegaidė

§ 26. Tarmės vidurinės priegaidės balso spūdžio vieta ten pat, kur ir tęstinės priegaidės, t. y. balsiams pirmojoje garso dalyje, dvigarsiams — ant pirmojo sando. Nuo tęstinės vidurinė priegaidė skiriasi tik trumpumu: vidurinė priegaidė trumpesnė už tęstinę. Dėl to trumpumo ji nebetenka charakteringo tęstinės priegaidės tęsimo ir darosi aštresnė, šiek tiek primenanti sutrumpintą stumtinę ar pailgintą trumpinę.

Balsiai ir dvigarsiai su vidurine priegaide visai nepailgėja: jie tokio pat ilgumo, o kartais net šiek tiek trumpesni kaip ir atitinkami nekirčiuoti balsiai ar dvigarsiai. Nuo nekirčiuotų garsų jie skiriasi tik balso stiprumu — kirčiu.

Vidurinė priegaidė tarmėje yra:

1. a) Atitraukus kirtį iš ilgos galūnės į ilgą šaknį, pvz.: dg. kilm. *å·žuolu·*~ąžuolū̃, vn. kilm. *lånko·s*~lankõs, dg. įnag. *pėnkeis*~penkiaĩs, *riėšutais*~riešutaĩs; būt. k. l. vn. I asm. *ė·jau*~ėjaũ; jungt. *kō·deĩ*~kodėĩ;

b) atitraukus kirtį iš trumpos antrinės (atsiradusios dėl galūnės trumpėjimo) galūnės į ilgą šaknį, pvz.: *ån͡čuks*~ančiùkas, *kåĩ͡nuks*~kalniùkas, *p͡jō·viks*~pjovìkas, *šō·viks*~šovìkas, *våiniks*~vainìkas.

2. a) Sutrumpėjus tęstinei priegaidei, vienskiemeniuose žodeliuose, pvz.: *ar*~aĩ, *dėĩ*~dėĩ, *nō·*~nõ „nuõ", *ō·*~*õ*, *prė·*~prẽ „priẽ";

b) sutrumpėjus tęstinei priegaidei, būsimojo laiko trečiojo asmens veiksmažodžiuose su dvigarsiais šaknyje, pvz.: *åus*~aũs, *d͡žåus*~džiaũs, *ėis*~eĩs, *kėiks*~keĩks, *nærs*~neĩs, *pirks*~piĩks, *ši͡ærs*~šeĩs;

c) sutrumpėjus tęstinei priegaidei, dėl galūnės sutrumpėjimo vienskiemeniais virtusiuose žodžiuose su senu dvigarsiu šaknyje, pvz.: *piršc*~piĩštas, *šiens*~šiẽnas, *šimc*~šiĩ̃ntas, *vėiks*~vaĩkas, *vilks*~viĩkas; es. l. III asm. *ėin*~eĩna, *knåŕk'*~knaĩkia, *pærš*~peĩša, *vælk'*~veĩka.

Tokia iš sutrumpėjusios tęstinės kilusi vidurinė priegaidė šiek tiek ilgesnė ir stipresnė už atitrauktinio kirčio vidurinę priegaidę.

3. Vidurinę priegaidę turi ir ilgieji šalutinio kirčio skiemenys, pvz.: dg. gal. *àg|ůonas*~aguonàs, *mō·k|i·klas*~mokyklàs, vn. kilm. *sū·n|åus*~sūnaũs, vn. naud. *bá·lt|å·jei*~báltajai. Bet šalutinio kirčio vidurinė priegaidė šiek tiek skiriasi nuo pagrindinio kirčio vidurinės priegaidės. Šalutinio kirčio vidurinė

priegaidė labiau panaši į stumtinę. Tas vidurinės priegaidės skirtumas kilęs iš to, kad pokirtiniai ilgi skiemenys tarmėje turi aiškią stumtinę priegaidę. Dėl to, netekusi pagrindinio kirčio, galūninio skiemens tęstinė priegaidė trumpėja ir artėja prie stumtinės.

Trumpinė priegaidė

§ 27. Trumpine priegaide vadiname trumpųjų kirčiuotų skiemenų priegaidę. Balso stiprumo išsidėstymo, t. y. tarimo atžvilgiu ji nuo tęstinės arba stumtinės priegaidės skiriasi tik trumpumu. Šiaip jau ir čia, kaip ir tariant stumtinę ar tęstinę priegaidę, balsas stiprėja, pasiekia didžiausią stiprumo tašką ir vėl nusileidžia, nusilpnėja. Ausiai trumpinė priegaidė rodosi kirčiuotas, trumpas, gana staigiai nukertamas balsis.

Žodžiuose su senuoju pagrindiniu kirčiu tarmės trumpinė priegaidė atliepia lk. trumpinę, pvz.: *bùs*~bùs, *bùva*~bùvo, *kàsti*~kàsti, *kìba*~kìbo, *lìpšu*~lìpsiu, *nàš*~nèš, *rìšu*~rìsiu, *tàs*~tàs...

Be to, trumpinė priegaidė tarmėje dar yra:

1. Atitraukus kirtį iš galūnės į trumpą skiemenį, pvz.: *àpušė·*~apušẽ „epušė“, *làkta*~laktà, vn. įnag. *nàgu*~nagù, vn. kilm. *nàkties*~naktiẽs, *šùnies*~šuniẽs;

2. Sutrumpėjus vienskiemeniams žodeliams, pvz.: *à*~aĩ, *ì*~iĩ, *ì*~į̃;

3. Sutrumpėjus dviskiemenių *a-*, *ia*-kamienių daiktavardžių ir būdvardžių vienaskaitos vardininkui, pvz.: *kàps*~kãpas, *màc*~mẽtas, *tàks*~tãkas, *žàps*~žãbas. Šiuo atveju trumpinė priegaidė yra nedėsninga, dažniau sutinkama žemaičiuojančių tarmės atstovų tarpe. Toliau nuo žemaičių sienos jos beveik nepasitaiko.

4. Kirčiuotas daiktavardžių priešdėlis *pa-* taip pat turi trumpinę priegaidę, pvz.: *pàbalis, pàgŕo·vis, pàkelis* „pakelė“, *pàlauke*~pãlaukė, *pàmiškis, pàrugis, pàso·dne, -is*. Atrodo, kad šios rūšies žodžių visai sumaišytas šakninis ir galūninis kirčiavimas ir visur apibendrintas kirtis pirmajame žodžio skiemenyje ir trumpinė priegaidė.

5. Trumpinę priegaidę turi ir trumpi šalutinio kirčio skiemenys, pvz.: *ràs|à*~rasà, dg. gal. *nàm|ùs*~namùs, priev. *dàb|à*~dabà „dabar“.

6. Iš latvių skolintuose arba bendruose su latvių kalba žodžiuose kirčiuoti *a, e* visada turi trumpinę priegaidę, pvz.: *àmac*~ãmatas, *àtmatas*~ãtmatos „užleistos, nebedirbamos dirvos“, *bàdinks*~badìngas „alkanas“, *càkuls*~cèkulas „kuodas“, *cèplis* „kalkių degimo krosnis“, *gàbals*~gãbalas, *kàburainis* „šakotas, susisukęs“, *kàza* „bėda, nepatogumas“, *làbums* „gerumas“, *làdė·î* „keikti“, *làkac*~lãkatas „didelė skara“, *làmata* „laužas, griozdas“, *màtamasis, màtams* „kuo mušama: diržas, rykštė“.

Be to, trumpinę priegaidę turi ir kiti naujai į tarmę atėję žodžiai, jei kirtis juose krenta ant balsių *a, e*, pvz.: *àdrasas, klàse*~klãsė, *pàšta, šnàbe*~šnãbė „degtinė“.

Lyginant su pietų vakarų aukštaičių tarmėmis, Šakynos tarmės trumpinė priegaidė yra stipresnė ir šiek tiek ilgesnė. Šiek tiek skiriasi ir pačios tarmės

senojo pagrindinio ir pagrindinio atitrauktinio kirčio trumpinės priegaidės. Senojo pagrindinio kirčio trumpinė priegaidė yra truputėlį stipresnė už pagrindinio atitrauktinio kirčio trumpinę priegaidę, pvz.: *pùšis*~pùšys (dg. vard.) ir *pùšis*~pušis (vn. vard.).

Nekirčiuotų skiemenų priegaidės

§ 28. Kaip ir kai kuriose žemaičių tarmėse, Šakynos tarmės ilgieji pokirtiniai skiemenys turi aiškią stumtinę priegaidę, pvz.: *ká·ulái, pẽiléi*~peĩliai. Prieškirtinių ilgųjų skiemenų priegaidę nustatyti sunkiau: ji svyruoja tarp tęstinės ir vidurinės.

Priegaidė ir sakinio intonacija

§ 29. Nors ir ne visuomet, bet kartais dėl sakinio intonacijos loginį sakinio kirtį turinčio žodžio priegaidė tarmėje pasikeičia, pvz.: ko nors prašant, dažnai stumtinė priegaidė virsta tęstine, pvz.: ***dũok*** *má· dúonas* „duok man duonos"; ***važ͡ũokem*** *nàmo·* „važiuokim namo"; *dúok* ***sũ·re*** *nons‿gabalẽ·li* „duok sūrio nors gabalėlį"; liepiant, atvirkščiai — tęstinė priegaidė pakeičiama stumtine, pvz.: ***pu·sk*** | *kõ· lá·uki* „pūsk, ko lauki"; ***lí·sk*** *i‿vìdu* „lįsk į vidų".

Daug dažniau dėl sakinio intonacijos priegaidė tik šiek tiek pasikeičia, bet lieka ta pati. Pavyzdžiui, ko nors klausiant, tęstinė priegaidė artėja prie lk. tvirtagalės — dvigarsiuose balso spūdis koncentruojamas daugiau ant antrojo sando, pvz.: *a‿tai‿sàkai* ***eĩsi*** „ar tai sakai eisi?"; ***nó·ri*** *ó·bele* „nori obuolio?", žodyje „*nó·ri*" stumtinė priegaidė daug lygesnė negu paprastai, šiek tiek panaši į tęstinę.

Metatonija

§ 30. Tarmėje pastebima tokia priegaidžių kaita:

1. tęstinė arba vidurinė priegaidė kaitaliojasi su stumtine,
2. stumtinė su tęstine,
3. trumpinė su stumtine.

§ 31. Tęstinė arba vidurinė su stumtine kaitaliojasi:

1. Prielinksniuose ir priešdėliuose, pvz.:

ãnt~añt: *á·nčakis* „antakis", *á·nčkalas*~ánčkalos;
nõ·~nuõ: *núobaigas*~núobaigos, *núokulstas*~núokulstos „linų nuobrukos";
põ·~põ: *pó·pietis*~pópietis, *pó·su·nis*~pósūnis;
pãr~peř: *pá·rspė·jims*~pérspėjimas, *pá·rtvara*~pértvara;
prẽ·~priẽ: *príeku·tis*~príekūtis, *príemetis*~príemetis „tokia liga";
prẽ·š~priẽš: *príežgina*~príešgina, *príešpriešais*~priešpriešais;
prõ·~prõ: *pró·smiltis*~prósmiltis „priesmėlis".

2. Paprastuosiuose ir įstangos kartotiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *čĩ·p͡ĩ*~čỹpti: *čĩ·pau͡ĩ*~čýpauti; *lĩ·šĩ*~lįsti: *lán͡dž͡o·ĩ*~lándžioti; *slĩn͡kĩ*~sliñkti: *slá·n͡ko·ĩ*~slánkioti; *šãukĩ*~šaũkti: *šú·kau͡ĩ*~šū́kauti.

3. Paprastuosiuose ir priežastiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *bẽrpî*~beřbti: *bìrbinî*~bìrbinti; *skẽlstis*~skelstis: *ská·lsi·î*, *-inî*~skálsinti, -yti; *vãrkî*~vařgti: *vá·rginî*~várginti; *žẽrkî*~žeřgti: *žá·rginî*~žárginti.

4. Paprastuosiuose ir būvį reiškiančiuose veiksmažodžiuose, pvz.: *ãlpî*~alpti: *á·lpė·î*~álpėti; *kẽmpî*~kempti „džiūti“: *ké·mpė·î*~kémpėti; *lī·ŝî*~lįsti: *lìndo·î*~lìndoti; *mīrî*~miřti: *mé·rdė·î*~mérdėti; *skẽ·ŝî*~skęsti: *ské·ndė·î*~skéndėti.

5. Paprastuosiuose ir akimirkos veikslo veiksmažodžiuose, pvz.: *krẽipî*~kreipti: *krí·ptelė·î*~krýptelėti; *lẽnkî*~leñkti: *lìnktelė·î*~lìnktelėti; *švẽlpî*~švelpti: *švìlptelė·î*~švilptelėti.

6. Paprastuosiuose veiksmažodžiuose ir ištiktukuose, pvz.: *tẽ·kŝî*~tękšti: *tí·kšt*~týkšt; *žẽnkî*~žeñgti: *žìnkt*~žingt.

7. Esamojo laiko *st-*, *št-*kamieniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *mīrî*~miřti: *mìršt*~mìršta.

8. Vardažodžiuose ir priežastiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *gårbė·*~garbė: *gá·rbinî*~gárbinti; *kålc*~kaltas: *ká·ltinti*~káltinti; *smãilus*~smailùs: *smá·ilinî*~smáilinti, *švæ̃nc*~šveñtas: *švé·ntinî*~švéntinti.

9. Veiksmažodžiuose ir daiktavardžiuose, pvz.: *klũikî*~kluĩkti: *klùika*~klùika; *līnkî*, *lẽnkî*~liñkti, leñkti: *lìnkums*~lìnkumas „sulenkimas“; *lī·ŝî*~lįsti: *lìnda*~lìnda „urvas“; *šmīrkŝî*~šmiřkšti: *šmìrkšti·ne*~šmìrkštynė; *vẽrŝî*~veřžti: *vá·rža*~várža; *žẽrkî*~žeřgti: *žìrkles*~žìrklės.

10. Daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*, pvz.: vn. gal. *bãrzda*~bařzdą: *pabá·rzdis*~pabárzdis; vn. gal. *gẽrkle*~geřklę: *pagé·rklis*~pagérklis; vn. gal. *lãuka*~liaũką: *palá·ukis*~paliáukis; vn. gal. *žãuna*~žiaũną: *pažá·unis*, *-e*~pažiáunis, -ė.

11. Iš prielinksnių padarytuose būdvardžiuose, pvz.: *aplīnkui*~apliñkui: *aplìnkinis*~aplìnkinis; *prẽ·š*~priẽš: *príešinis*~príešinis.

12. Apie tęstinės priegaidės virtimą stumtine dėl galūnių trumpėjimo žr. § 23.

13. Tęstinė priegaidė virsta stumtine ir kai kuriuose sudurtiniuose žodžiuose, pvz.: vn. gal. *sæ·na*~sėną: *sæ·ndvaris*~Séndvaris „kaimas“, *sé·mbernis*~sénbernis, *sé·mpirda*~sénpirda „senė“; vn. gal. *skã·nu*~skãnų: *ská·nsko·nei*~skánskoniai; vn. gal. *dvã·ra*~dvãrą: *dvá·rpo·nis*~dvárponis; vn. gal. *smã·ilu*~smãilų: *smá·igalis*~smáigalis.

§ 32. Stumtinė (arba trumpinė) su tęstine (vidurine) priegaide kaitaliojasi:

1. Keičiantis to paties žodžio kamienui, pvz.: *ká·uls*~káulas: *kãulus*~kaũlius; *píens*~píenas: *pīenus*~piẽnius „kas mėgsta pieną“, *pīene*~piẽnė „ūmėdė“; *plùnksna*~plùnksna: *plũnkŝnus*~pluñksnius; *sé·ile*~séilė: *sẽilus*~seĩlius; *stìrna*~stìrna: *stīrnins*~stiřninas; *vá·rna*: *vårns*~vařnas.

2. Sudurtiniuose žodžiuose: *dá·rps*~dárbas: *devi·ndãrbis*~devyndařbis; *kó·je*~kója: *vienkõ·jis*~vienkõjis; *krú·mai*~krūmai: *pakrũ·me*, *-is*~pakrũmė, -is; *ló·va*~lóva: *palõ·vis*~palõvis; *má·rks*~márgas: *rudmãrgis*~rudmařgis;

nó·sis~nósis: *panõ·sis, -e*~panõsis, -ė; *plá·uks*~pláukas: *gælto·mplãukis*~gelton-plaũkis; *vìlna* ~ vìlna: *o·škavīlne* ~ ožkavilnė; vn. gal. *vá·ndeni* ~ vándenį: *pavãndeñui*~pavañdeniui; bet: *gė·da*~gėda: *begė·dis*~begėdis; *pró·c*~prótas: *bæpró·tis*~beprótis; *só·tis*~sótis: *bæsó·tis*~besótis; *súols*~súolas: *pasúolis, -e*; *tìlc*~tìltas: *patìltis, -e* ir kt.

3. Daiktavardžiuose ir būdvardžiuose, pvz.: *á·ukšc*~áukštas: *ãukšts*~aũkštas; *lá·uks*~láukas: *lǎuks*~laũkas; *mė·lí·ns*~mėlýnas: *mė·lī·ne* ~ mėlỹnė „uoga"; *ká·ršc*~kárštas: *kãrštis*~kaŕštis.

4. Paprastuosiuose būdvardžiuose ir būdvardžiuose su priesagomis *-gans*~-ganas, *-kšvas, -svas*, pvz.: *bá·lc*~báltas: *bãlzgans*~balzganas, *bãlkšvas, bãlsvas*; *júoc*~júodas: *jũosvas*; *pìlks*~pìlkas: *pīlkšvas*.

5. Kiekiniuose ir kelintiniuose skaitvardžiuose, pvz.: *aštúonus*~aštúonius: *aštũnta*~aštuñtą (vn. gal.); *deví·nus*~devýnius: *devīnta*~deviñtą (vn. gal.); *septí·nus*~septýnius: *septīnta*~septiñtą (vn. gal.).

6. Tos pačios šaknies daiktavardžiuose ir veiksmažodžiuose, pvz.: *gé·rî*~gérti: *gẽ·rals*~gẽralas; *gná·ušî*~gniáužti: *gnũ·žis*~gniũžis; *šá·uî*~šáuti: *šũ·vis*~šũvis; *vé·rî*~vérti: *vãrtai*~vaŕtai.

7. Daiktavardžiuose ir iš jų padarytuose veiksmažodžiuose, pvz.: *dú·mai*~dũmai: *dũ·mi·î*~dũmyti; *krú·mai*~krũmai: *krũ·mi·î*~krũmyti „kerotis", *sũ·nus*~sũnùs: *sũ·ni·î*~sũnyti; *kerė·bla*~kerė̃bla: *kerė̃·blinî*~kerė̃blinti.

8. Paprastuosiuose ir palengvos kartotiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *lá·ukî*~láukti: *lũ·kuŕuoî*~lũkuriuoti; *sná·ušî*~snáusti: *snũ·duŕuot*~snũduriuoti; *šnìkî*~snìgti: *snī·guŕuoî*~snỹguriuoti.

9. Veiksmažodžių bendratyje ir tariamojoje nuosakoje, pvz.: *ká·šî*~kąsti: *kã·stu*~kąstų; *líeî*~líeti: *līetu*~liẽtų; *spá·ušî*~spáusti: *spãustu*~spaũstų; *ži-bė·î*~žibė̃ti: *žibė̃·tu*~žibė̃tų.

10. Veiksmažodžių su dvigarsiu šaknyje būsimojo laiko trečiajame asmenyje, pvz.: *á·ušu*~áusiu: *aũs*~aũs; *dúosu*~dúosiu: *dũos*~duõs; *lé·išu*~léisiu: *lẽis*~leĩs; *kùŕšu*~kùrsiu: *kũrs*~kuŕs; *ské·lšu*~skélsiu: *skẽls*~skel̃s.

11. Retesnis metatonijos atvejis būdvardžiuose ir tos pačios šaknies priešdėlėtuose veiksmažodžiuose, pvz: *júoc*~júodas: *pajũošî*~pajuõsti.

12. Daiktavardžių su priesagomis *-áitis, -ė, -ýtis, -ė* šauksmininkuose, pvz.: *mærgá·te*~mergáitė (vn. vard.): *mæ̃rg̥ǀã·tes*~mergaĩtės (dg. šauksm.), *tetí·te*~tetýtė (vn. vard.): *tèt̥ǀĩ·î*~tetỹte (vn. šauksm.).

§ 33. Trumpinė priegaidė su stumtine kaitaliojasi:

1. Paprastuosiuose ir įstangos kartotiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *krìšî*~krìsti: *krá·ičo·î*~kráičioti; *lìpî*~lìpti: *lá·ipo·î*~láipioti; *mèšî*~mèsti: *mė·ti·î*~mėtyti; *brìšî*~brìsti: *brá·idžo·î*~bráidžioti.

2. Tos pačios šaknies veiksmažodžiuose ir daiktavardžiuose, pvz.: *sùptis*~sùptis: *šú·pi·ne*~siũpynė.

3. Daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-* tokios metatonijos atvejų taip pat pasitaiko, pvz.: *ùžlas*~ùžlos: *paú·žlis*~paũžlis.

Priegaidė ir žodžio reikšmė

§ 34. Gana dažnai vienas žodis nuo kito skiriasi tik priegaide, pvz.: *á·ntis*~ántis „paukštis“: *ãntis*~añtis „drabužių dalis“; *d͡ʒó·va*~džióva „liga“: *d͡ʒõ·va*~džiovà „džiūvimas“; *ká·rtis*~kártis „žalga, smaigas“: *kãrtis*~kaŕtis „kaprizai, užsispyrimas; arklio karčiai“; *kíetis*~kíetis „augalas“: *kĩetis* „kietumas“; *ká·lc*~káltas „įrankis“: *kãlc*~kal̦tas (būdv.); *mé·r̂k̂î*~mérkti „akimis mirkčioti“: *mẽr̂k̂î*~meŕkti „mirkyti, į vandenį kišti“; *primĩnî*~primìnti „koją uždėti, prispausti“: *primĩñî*~primiñti „pasakyti, kad neužmirštų“; *smá·ukî*~smáugti „dusinti“: *smãukî*~smaũkti „nutraukti, nustumti“; *plá·uks*~pláukas (daiktav.): *plaũks*~plaũks (būs. l. III asm.); *màna*~màno (vn. kilm.): *mã·na*~mãno (es. l. III asm.); *gàna*~ganà (priev.): *gã·na*~gãno (es. l. III asm.); *šàka*~šakà (vn. vard.): *šã·ka*~šãką (vn. gal.); *vàga*~vagà (vn. vard.): *vã·ga*~vãgą (vn. gal.).

УДАРЕНИЕ И ИНТОНАЦИЯ В ШАКИНАСКОМ ГОВОРЕ

А. П. ИОНАЙТИТЕ

Резюме

Шакинаский говор — это граничащий с Латвийской ССР говор северо-западных аукштайтов. Самые характерные черты этого говора — ретракция ударения и сокращение окончаний. В данной статье исследуется ударение и интонация говора.

В шакинаском говоре ударение переносится с окончания, имеющего краткую или восходящую интонацию на начало слова (*ãr̂k̂l̂i·s*~arklỹs, *bàla*~balà, *dõ·vana*~dovanà). Но в некоторых случаях ударение переносится также с окончания, имеющего нисходящую интонацию (*dõ·bila·m*~dobilám), или с середины слова (*gi̊rkančei*~Girkañčiai, *kàpure*~kepùrė, *àpsisuku*~apsìsuku).

Иногда при переносе ударения на старом месте остающаяся его часть образует побочное ударение. Но, как правило, такие побочные ударения в говоре появляются лишь факультативно.

В говоре можно проследить два этапа ретракции ударения, не считая всех тех ненормальных случаев переноса ударения, которые имеют место в говоре сегодня. Сначала ударение переносилось с кратких окончаний на предыдущий долгий слог (*ãusis*~ausìs, *agũona*~aguonà). После этого ретракция произошла и в остальных случаях (*àkis*~akìs, *èžĩ·s*~ežỹs, *skrùzdė·lė·*~skruzdėlẽ, *vė̊·lai*~vėlaĩ).

Относительно факторов, обусловливавших ретракцию ударения, автор статьи соглашается с мнением тех исследователей, которые такими факторами считают редукцию окончаний и, от части, влияние иностранного языка.

В словосложениях или в отдельных грамматических формах слов определенного типа в слогах, стоящих после слога, имеющего основное

ударение, возникает побочное ударение (*àna·m|æ̊·t* ~ anãmet, *bá·lt|å·jei* ~ báltajai, *bå·lt|åva* ~ báltavo). Появление такого побочного ударения автор пытается объяснить действием аналогии или особенностями образования сложных слов.

Кроме ударения слова в статье исследуется и ударение предложения, устанавливаются особенности проклизиса, энклизиса и логического ударения в говоре.

В шакинаском говоре имеются следующие интонации: краткая, восходящая, средняя, нисходящая и, факультативно заменяющая нисходящую, прерывистая. По отношению к движению голоса интонации говора ближе к интонациям жемайтских говоров нежели к интонациям говоров юго-западных аукштайтов. В статье приводятся случаи употребления той или другой интонации основного или побочного ударения, а также и интонации безударных слогов, указывается связь интонации отдельного слова с интонацией целого предложения.

В конце статьи дается обзор встречающихся в говоре разных случаев метатонии, указывается роль интонации для установления значения слова.